

ECUAȚIA CU TREI VARIABLE A LUI G. SCHOPFLIN: STAT-ETNIC-SOCIETATE CIVILĂ

G. SCHOPFLIN'S THREE VARIABLE EQUATION: STATE- ETHNICITY-CIVIL SOCIETY

CZU: 342.1:347.471:342.34

Arina ANTOCI¹
Stanislav COVALSCHI²

ABSTRACT. *G. Schopflin's three-variable equation is a model that attempts to explain the relationship between state, ethnicity, and civil society. The equation suggests that the state, ethnicity, and civil society are interdependent and interact in complex ways. According to this model, the state is a political entity that exercises power and authority over a territory and its citizens. Ethnicity refers to shared cultural and social characteristics that distinguish one group of people from another. Civil society refers to the space between the state and the individual, comprising the networks, organizations, and associations that operate independently of the state.*

Keywords: *state, ethnicity, civil society, dialogue, reconciliation, democracy, pluralism.*

Una dintre marile enigme ale experienței umane este cum și de ce vor acționa oamenii într-un anumit fel când fac parte dintr-o colectivitate, cum sunt constrânși în realitate de această participare. Știm că așa stau lucrurile pentru că noi înșine avem această experiență. Într-adevăr, câteodată rezultatele colective sunt radical diferite de așteptările individuale, și totuși devin acceptabile prin moduri colective de acord sau consimțite. În mod crucial, o parte a experienței noastre colective – experiența noastră de a fi membri ai colectivităților – are loc la niveluri asupra cărora nu avem o înțelegere imediată. Aceasta este o problemă veche de secole, care i-a preocupat pe gânditori de foarte timpuriu, problema ocluziunii, problema proceselor care ne afectează dar pe care nu le observăm cu claritate. Raționalitatea iluminismului a promis o cale de ieșire din întuneric, dar zone de întuneric rămân. Aceasta e lumea înțelesurilor implicite pe care Durkheim și post-durkheimienii au căutat să o limpezească, noi le vom ignora analizele pe propria răspundere. Această societate apare acolo unde oamenii părăsesc de bunăvoie starea naturală și se angajează să respecte legile pe care societatea le insituie în favoarea sa și a celorlalți oameni. În ecuația acestei noi stări apare o figură semnificativă, cea a magistratului, care are autoritatea să hotărască ori de câte ori apare vreo controversă sau este produsă vre-o pagubă unui membru al comunității (commonwealth). Așadar, arăta Rousseau, ordinea politică (sau so-

¹ Arina ANTOCI, doctor, conferințar universitar, UTM. ORCID: 0000-0001-9594-3447, e-mail: ari-naantoci@mail.ru

² Stanislav COVALSCHI, UTM. ORCID: 0000-0001-5847-0433, E-mai: kovstas@yandex.ru

cietatea civilă) este instituită de bogați care, atacați fiind de săraci, i-au convins pe cei ca ei de necesitatea unei societăți politice. El a susținut că libertatea este un drept fundamental al oamenilor și că trebuie să fie protejată și promovată în toate aspectele vieții sociale. Această stare politică, odată constituită arată în continuare filosoful, s-a dovedit a fi imperfectă. De unde și necesitatea alegerii unui conducător. Poporul și-a desemnat așadar o astfel de persoană pentru a fi apărut și nu pentru a avea pe cine să servească, consideră Rousseau. Acest tip de societate s-a multiplicat, s-au constituit mai multe corpuri politice care au rămas între ele în starea naturală, ce a degenerat în cele din urmă în conflicte și războaie. Cam asta este povestea apariției societății civile (sau, din nou, a statului, a corpurilor politice etc.) din perspectiva lui Rousseau.

În pofida interpretărilor contradictorii, ideea societății civile, lansată încă de gânditorii antici, a fost reeditată și dezvoltată în mod constant în conformitate cu realitățile sociale concret-istorice. Recrudescența problematicii respective s-a produs în epoca modernă, când, mai mult decât în perioadele precedente, au fost revendicate scoaterea efectivă a ființei umane din anonimatul societal, articularea virtuților firești și a drepturilor naturale ale omului în condițiile instituționalizării vieții sociale. Provocarea a venit devreme, la începutul anilor '90. Într-un text faimos tipărit în 1992, Jürgen Habermas a lansat o formulă ce a făcut vogă: "patriotism constituțional european". Postulând o viitoare certă "republică Federală a Statelor Europene", legatarul defunctei Școli de la Frankfurt scria: "Spre deosebire de varianta americană, un patriotism constituțional european va trebui să se nască din diferitele interpretări ale acelorași drepturi universale și acelorași principii constituționale care sunt marcate de contextul diferitelor istorii naționale". Totul trebuie decontextualizat, apartenența deteritorializată, iar identitatea politică plasată undeva în viitor, nu în trecut. În 1996, revine cu un text ce năzuiește – mai temperat acum – să convingă că: "naționalismul poate fi înlocuit de ceea ce s-ar putea numi patriotism constituțional" [1, p. 41]. Habermas e autorul cel mai reprezentativ și poate cel mai faimos pentru o serie de voci ce lansează această opinie. Estomparea sau disoluția etnicității ca element politic ar duce la dispariția delimitărilor naționale și la crearea "societății europene" cu "identitatea" aferentă. Civicul se desparte de etnic (național) anulându-l. Ideea e hegeliană, filosoful german argumentând și el că fiecare spirit național s-ar putea dizolva odată ce a atins stadiul de universalitate. Detalii despre această posibilă disoluție nu a oferit însă. Argumentația lui Habermas e însă normative, politică: filosoful ne spune cum ar trebui să stea lucrurile și prea puțin cum stau ele în realitate. Habermas furnizează programe, nu analize.

Vom analiza, în cele ce urmează raportul dintre civic și etnic.

Statul, etnia și societatea civilă sunt trei elemente importante care contribuie la funcționarea societății și care pot avea un impact puternic asupra modului în care oamenii interacționează unii cu alții și asupra relațiilor dintre diferite gru-

puri. Modelul cel mai aplicat al cercetării subiectului nostru pare că îi aparține lui G. Schopflin, atent cercetător al chestiunii naționalismului și al realităților central și sud-est europene din această perspectivă. El își propune să arate că națiunea democratică modernă nu are ca temei numai cetățenia și societatea civilă (dimensiunea civică a națiunilor), etnia are și ea un rol jucat în această ecuație, iar statul însuși este o parte a națiunii, ca proces crucial de formare a identității. Etnia este esențială pentru anumite aspecte ale națiunii, și deci ale democrației. Aceste trei elemente interacționează continuu. Ele îndeplinesc funcții și roluri diferite, crează atitudini diverse, uneori convergente, alteori contradictorii, și, datorită interacțiunii lor continue, toate trei sunt modelate și reformulate într-o manieră dinamică. Reiese că niciunul dintre aceste trei procese nu trebuie analizat în afara acestui context al interdependenței reciproce. Modul de operare a fiecăruia este fără îndoială autonom și distinct din punct de vedere conceptual de al celorlalte. Totuși, trebuie notat faptul că, în Europa anilor 90, o a patra dimensiune începe să devină tot mai influentă – dimensiunea internațională. Cetățenia europeană, organizațiile internaționale și activitatea ONG-urilor au un impact asupra modului în care societatea civilă își modelează ideile și țelurile. Funcționarea instituțiilor europene și răspunsul dat integrării europene au început în chip limpede să modeleze atitudini și valori, astfel să construiască noi identități. În acest sens, Europa reprezintă o parte a fundalului politic normal al formării de identități, chiar și atunci când noțiunea europeană se constituie în polul negativ al identificării. Această dimensiune internațională va fi atinsă doar în treacăt dar ea nu poate fi neglijată, deoarece împreună, aceste patru dimensiuni sunt cauzale, reciproce și condiționale. Urmează că societatea civilă nu este o etnie statică, o stare de lucruri obținută la un moment dat și de atunci fixată pentru totdeauna, ea este, dimpotrivă, fluidă, schimbătoare, conflictuală, sensibilă la schimbările politice și vulnerabilă în fața presiunilor ostile. [2, p. 70]

Schopflin a subliniat importanța societății civile în promovarea libertății și a susținut că aceasta este sfera în care indivizii pot exercita libertatea lor de a lua decizii și de a-și exprima opiniile. El a considerat că societatea civilă este locul în care oamenii pot interacționa liber și voluntar unii cu alții, fără a fi constrânși de instituțiile statului sau de alte forțe externe. Societatea civilă, marcând un grad anume de civilizare umană, inițial a fost identificată cu statul, mai apoi a fost distinsă de el. Ulterior ea a fost contrapusă statului, localizată fiind în spațiul public, ca în cele din urmă să se insiste asupra armonizării lor în calitate de vase comunicante sociale, interdependente. Evoluția conceptuală semnalată trebuie estimată nu doar și nu atât ca o rezultată a modificării perspectivelor sau opticii de abordare a societății civile, ci, mai ales, ca o consecință a dimensionării treptate a corpului social ca atare. Ea a derivat din acest proces, pe parcursul căruia s-a configurat în mod particular și gradual. Actualizarea periodică a societății civile ca doctrină și practică socială trebuie astfel concepută ca o condensare a efortului

intelectual și a creației sociale dezvoltate în timp și spațiu. Astfel, pentru Schopflin, societatea civilă este sfera libertății, adică locul în care oamenii pot exercita libertatea lor de a lua decizii și de a-și exprima opiniile.

Astăzi, prin societate civilă se înțelege sfera socială a libertății, a asocierilor voluntare și a pluralității de relații umane, identități, diferențe, valori ce constrastază cu puterea coercitivă a statului și guvernului, deci cu puterea politică. Societatea civilă reprezintă expresia teoretică și practică pregnantă a pledoariei umanității spre punerea în valoare a cetățeanului în calitatea lui definitorie de autor al creației sociale. Din această perspectivă ea a constituit și constituie în lumea civilizată terenul multiplelor și neconținutelor dezbateri teoretice, convergente și divergente. Am mai putea adăuga că societatea civilă reprezintă sfera de intersecție a statului cu cea civilă și cea privată – incluzând firmele și sindicatele. Concluzia pe care am putea-o anticipa ar fi că termenul sau conceptul de societate civilă este unul extrem de complex și generos.

Societatea civilă poate fi definită și prin raportare la politic. Sunt adepți ai conceptului de societate civilă care o văd pe aceasta ca definită prin participare la scena politică, fie că este vorba de partide care se află la guvernare sau în opoziție. La fel ar trebui menționată tendința politicianilor opoziției de a confisca, de fiecare dată, societatea civilă și de a pretinde că vorbesc în numele ei. Societatea civilă, deci nu este, nu poate fi o entitate statică, încremenită odată pentru totdeauna. Fluiditatea, conflictul și varietatea reacțiilor la schimbările politice – vulnerabilitatea, implicit, iată termenul ce o configurează.

Ce rezultă este o limpede indicație metodologică: societatea civilă nu trebuie cercetată în sine, decontextualizat, abstracție făcând de rețeaua ce-o include: modul ei de operare este autonom, dar este în același timp influențat de interactivitatea de mai sus. Mai mult, contururile, conținuturile și procesele societății civile sunt afectate în mod egal de propriile acțiuni, aspirații, succese și eșecuri, ca să nu mai pomenim tradițiile și ritualurile ei. Astfel, nivelul cognitiv și operațional al societății civile este departe de a fi nelimitat, este mărginit de ceilalți actori ai scenei. Potrivit lui Schopflin relația dintre stat și societatea civilă este prezentată ca un joc cu sumă zero: cu cât statul este mai puternic, ni se sugerează, cu atât mai slabă va fi societatea civilă. Cetățeanul, agentul și subiectul politicii, este în același timp constrâns și protejat de către stat. Statul joacă un rol important, furnizând cadrul integrativ înăuntrul căruia operează societatea civilă, aceasta din urmă nu poate funcționa cu adevărat în absența acestui cadru. Cadrul respectiv, care trebuie să includă un set de reguli cu caracter solemn pe baza căruia să aibă loc competiția politică, trebuie să fie acceptat ca valid de către toți și trebuie să fie administrat într-o manieră pe atât de neutră pe cât o permite cultura societății respective. El va include în mod clar domnia legii și abilitatea din partea statului de a genera un grad de coerență, fără de care societatea civilă și-ar pierde rapid caracterul civic, lucrurile putând decade în haos sau anomie. Totuși, societatea

civilă ar trebui să fie în egală măsură liberă să critice statul, pentru a împiedica raționalitatea birocratică a acțiunii etatice să capete dimensiuni generatoare de rigiditate. Este una dintre cele mai mari dezbateri din Europa începând cu secolul al XVIII-lea, cea despre modul de organizare a puterii – prin rațiune sau prin identitate. Dezbaterea continuă. Nu poate fi decisă, ea ne afectează practic în fiecare sferă a vieții și are consecințe cu bătaie lungă pentru chestiuni fundamentale precum cetățenia și titlurile asistențiale care derivă din aceasta. Identitatea europeană, ea însăși parte din dezbateri, subîntinde chestiunea acestor rânduri. Condiția fundamentală pentru ca societatea civilă să existe și să funcționeze efectiv este prezența unei adeziuni anterioare, fie și tacite, pe care aceasta se clădește: “Societatea civilă, așa cum termenul este astăzi perceput, nu este o societate constituită pe de-a întregul din relații contractuale. Aceste relații au un rol important în societatea civilă din pricina locului important acordat în cadrul ei proprietății private și relațiilor comerciale, dar ele sunt departe de a epuiza întregul. Conștiința de sine colectivă națională a celor mai mulți membri ai societății civile este o precondiție pentru funcționarea societății mai largi în interiorul căreia ordinea contractuală e efectivă” [2, pp. 6-10].

Ideea e crucială. Prima problemă este cea a etnicului și a realităților în care acesta intervine. Funcția primordială a acestuia este cea de mediator al relației civic / stat, sau, din nou, acea “parte necontractuală a contractului”, cum ar fi spus Durkheim. “Contractul social” – guvernat/guvernator – rămâne o simplă metaforă fără putere explicativă, văduvită de elementul ce furnizează consensul mai adânc ce permite relației stat/societate civilă să funcționeze; iar acesta este, ziceam, etnicul, realitatea de substrat, constitutivă și decisivă pentru configurația politică modernă. Etnicul e responsabil aici pentru ceea ce sociologul francez Durkheim, într-o polemică un alt sociolog, Herbert Spencer, numea la finele veacului trecut partea necontractuală a contractului. Acest tip special de conștiință e fundamental și parte esențială a “jocului civic” derulat de o societate. Așa se explică persistența societăților moderne - a societății civice - în ciuda, dificultăților sau eșecurilor pe care “ordinea contractuală” le furnizează. Părăsirea “contractului” e garantată tocmai de legitimitatea lui mai adâncă, de acea adeziunea nerațională – dar nu irațională – care îl fundamentează. Sesizăm acum că societatea civilă nu este doar compatibilă cu o societate națională, indiferent cum ar fi definit ultimul termen, ci că este de neînțeles în absența acesteia. Sesizăm acum că societatea civilă nu este doar compatibilă cu o societate națională, indiferent cum ar fi definit ultimul termen, ci că este de neînțeles în absența acesteia. O tentativă de a o oblitera pe cea dintâi, de a-i pulveriza tradițiile și fundamentele spirituale, (așa cum și-a imaginat Habermas că ar fi posibil), pune enorm de multe probleme la nivel civic: “Fără teritoriu și fără tradiție nu poate exista o națiune; fără o națiune nu poate fi societate civilă. Așa stau lucrurile, chiar unde nu e vorba de un atac direct împotriva societății civile”, consideră Shils în continuare [3, p.42].

Această transformare a avut și o altă consecință, de obicei trecută cu vederea, susține Schopflin. Dacă sistemul avea nevoie de un consens tot mai larg pentru a putea fi eficient și viabil pe termen lung, atunci toți membrii societății trebuiau cu necesitate să dețină putere potențială sau simbolică și adesea chiar putere concretă [4, p. 6-10]. “Teza apărută aici este că fundamentul mai adânc al acceptării guvernării este generat de și întemeiat pe relații de solidaritate încapsulate în etnicitate. Când un set de valori și identități sunt, în sensul larg, împărtășite de diferite straturi sociale, când acestea se privesc reciproc ca participând la anumite corporații, ca răspunzând acelorași simboluri, dacă acestea acceptă punctul de vedere după care orice i-ar putea divide ei oricum împărtășesc anumite țeluri morale și obligații, bazele pentru o redistribuire a puterii devine o întreprindere mai puțin hazardată. (...) Că această încredere ar fi fost argumentată în limbajul naționalității se explică prin fenomenul particular al limbajului politic european. Dreptul de a participa la viața politică era acordat celor ce făceau parte din ”nation”, respectiv corpul politic (corpus politicum); corespunzătoare cu extinderea puterii statului modern a fost și cererea ca toți subiecții guvernați să fie considerați membri ai ‘natio’. Inițial acesta a fost doar un concept civil, dar presiunea pentru redistribuția radicală a puterii a dus la conferirea unui conținut etnic al națiunii. Unde acest conținut etnic a fost absent, redistribuția puterii nu s-a putut produce sau statul a fost divizat” [5, p. 6-10]. Acest lucru a adus cu sine schimbări inevitabile în natura politicilor identitare. În timp ce, în cazul politicilor premoderne, etnia nu reprezenta un factor semnificativ, întrucât foarte puțini oameni erau implicați active, ei putând structura puterea politică pe baza altor criterii, politica de masă a cetățeniei modern a modificat dramatic acest lucru. Elitele politice rigide au trebuit să facă loc negocierilor de o enormă complexitate care să ia în calcul opiniile colective.

Diferite poziții sunt adoptate în această dezbatere. Există unii care contestă însăși ideii vreunei politici identitare legitime sau încercă să o reducă la minimum. Aceștia ar prefera ca drepturile să fie derivate strict pe criterii funcționaliste și din rațiune. Etnicizarea instituțiilor politice este o permanență (de aici și dificultatea, astăzi, a deetnicizării lor): “Rezultatul generic al acestei întrucâtva obscure relații dintre etnicitate și stat este, cum s-a implicat, obținerea unui grad de culoare etnică de către stat. Atunci când doi actori se află în contact continuu, fiecare începe să fie marcat de unele din caracteristicile celuilalt. Aceasta dă naștere unei concluzii esențiale: universalismul statului și al cetățeniei care se bazează pe el este mai mult aparent decât real. Ambele vor fi puțin, sau mai mult, etnicizate. Cetățenia franceză este pătrunsă de moduri franțuzești de a acționa, de coduri franceze, de puncte de referință franțuzești și de o percepție franțuzească a ceea ce e ‘normal și natural’. Această frază poate fi aplicată și în altă parte, altor state, incluzându-le pe unele dintre cele mai profund civice și democratice. Etnicitatea, prin urmare, nu dispare în statele civice din vestul Europei – ci doar iese din raza vizuală. Și nici nu este în mod necesar distructivă pentru democrație, în aceste

condiții. Etnicitatea poate să submineze democrația atunci când fie statul fie societatea civilă fie amândouă sunt prea slabe ca să o controleze și prin urmare criterii etnice sunt folosite pentru scopuri de stat și civice.” [6, Ibidem] Apoi există alții cărora le plac anumite identități dar nu și altele. Împotriva lor, se aliniază politicieni care insistă că toate problemele sunt derivate din identitate și trebuie rezolvate pe baza criteriului identității. Problema societății civile își are aici, la intersecție, sediul. Relația ei dublă – cu etnicitatea și statul, relație deopotrivă istorică și contemporană, indică dificultățile ce apar în procesul de deetnicizare (denaționalizare) a societății civile. Aceasta nu se poate produce decât în momentul în care sursa consensului profund al societăților este înlocuită nu o alta. Căci simpla ei ocultare sau contestare nu poate fi suficientă.

Esența problemei constă în faptul că natura loialităților și legăturilor reciproce, codurile de solidaritate și coeziune, comunicarea implicită și construirea a ceea ce este considerat ca fiind ”normal și natural”, sunt toate localizate în identitatea etnică și, în consecință, aceste elemente vor varia în ce privește formele lor de expresie, de la un grup la altul. Aici putem descoperi un teren fertil pentru suspiciune și neîncredere. Este oare posibil ca un grup etnic să aibă suficientă încredere în altul pentru a împărtăși puterea cu el în cadrul aceluiași stat? S-ar putea răspunde că acest lucru poate fi realizat cu condiția că părțile implicate să fie sensibile la imperativele reproducerii culturale și să accepte ca drepturile pe care le reclamă pentru ele să poată fi extinse și asupra celorlalți. Acest lucru presupune ca sistemele politice și instituționale, cetățenia, să fie stabilite în așa fel încât să poată face față unei sarcini suplimentare legate de continua renegociere a puterii între diferitele grupuri etnice. Distribuirea și legitimarea puterii trebuie să țină cont de aceste imperative ale majorităților și minorităților pentru a putea să asigure securitatea lor. De notat de asemenea că reproducerea culturală este sensibilizată de multi-etnicitate, problema identității precum și a ceea ce se înțelege prin normal și natural sunt puse frecvent în discuție. În absența unor reglementări formale și informale, există un pericol real ca micile neînțelegeri care apar să se dezvolte rapid pe măsură ce categoriile etnice se închid iar perspectivele unei redeschideri se îngustează. Conflictele simbolice sunt imediat percepute ca atacuri la integritatea culturală și la securitatea persoanei. Acolo unde multi-etnicitatea a fost reglementată în mod eficient, grupurile în cauză au acceptat diferențele existente între ele cu privire la anumite aspecte ale loialității lor față de stat și au consimțit că aceste diferențe nu sunt vitale pentru existența lor. Toate grupurile trebuie să aibă o loialitate manifestă și public acceptată în ce privește integritatea statului. Statul poate să ființeze în condițiile unor standard mai scăzute de integrare și raționalizare decât cele preferate, precum și prin aplicarea unor soluții diferite – și prin urmare inegale – în anumite domenii.

Ținând seama de cele parcurse mai sus, pare să înțelegem că o relație sănătoasă între civic și etnic nu trebuie să fie una de excludere; că eficacitatea unei

societăți provine tocmai din mlădierea lor, din raporturi de potențare și control reciproc, cum sugera un autor anterior comentat.

Globalizarea afectează și ea această ecuație în câteva moduri. Impactul proceselor globale constă în erodarea sistemelor de credințe ancorate în tradiție, cu ajutorul cărora indivizii își organizează viața – iar această pierdere a trecutului la rândul ei creează o insecuritate în ce privește prezentul și viitorul. Statul pierde controlul asupra informației, banilor, consumului, schimbul tehnologic și a altor forme ale inovației. Această stare de lucruri nu a dus la pierderea puterii de acțiune a statului ci la o schimbare a multora dintre sarcinile sale tradiționale, în special pe aceea legată de asigurarea securității material și culturale. Statul și societatea civilă trebuie să-și găsească un nou rol și o nouă relație, chiar în condițiile în care parametrii de acțiune se schimbă foarte rapid.

În sfârșit, ne mai rămâne chestiunea nouă a cetățeniei europene. Termenul de cetățenie denotă în principal un statut legal și relațiile judiciare dintre cetățeni și state, putând fi perceput de asemenea ca fiind legat de cunoașterea și exercitarea drepturilor și responsabilităților. În societatea interdependentă a Uniunii Europene, unde statele membre împărtășesc o parte din suveranitatea lor, cetățenia este desprinsă de la dependența identității naționale, conceptul și practica cetățeniei extinzându-se astfel de la statutul de membru dintr-o comunitate locală la un statut central de membru în teritoriul statului națiune, precum și la statutul de membru al comunităților europene.

Tratatul de la Maastricht a fost documentul care a prezentat în mod oficial conceptul de cetățenie a Uniunii Europene drept un concept juridic. Toți cetățenii unui stat membru UE devin astfel cetățeni europeni, care se bucură de drepturile garantate de acest tratat și vor fi supuși îndatoririlor impuse de către acesta. Predarea și învățarea cetățeniei europene presupune conștientizarea importanței procesului de integrare europeană, atât pentru țările europene, cât și pentru întreaga planetă. Grijă civică pentru afacerile europene nu este suplimentară față de cele naționale, aceasta fiind o parte integrantă a lor, ca urmare a legăturilor strânse dintre țările Uniunii Europene precum și a țărilor la nivel mondial. Identitatea europeană se poate dezvolta în conformitate cu tradițiile și valorile culturale comune, în special prin ajutorul conștientizării existenței unui destin comun al cetățenilor europeni, în cadrul scenariului la nivel mondial. Cetățenia europeană, în sens identitar, nu este o realitate ca atare, care trebuie doar descoperită și desemnată prin noi simboluri și noi concepte. De asemenea, nici soluția unei construcții artificiale, realizate de tehnocrații și elitele comunitare, nu rezistă în timp. Istoria a arătat ce efecte perverse poate avea construcția unor națiuni prin demersuri pur intelectuale, fără suport popular și fără să corespundă unor realități sociale durabile. De aceea, în construcția noii identități colective trebuie evitată tentația rezolvării superficiale, de suprafață, printr-o simbolică forțată și un discurs artificial, fără transformări de substanță ale societăților europene.

Referințe bibliografice:

1. Dungaciu D. Cristea D. Istoria drepturilor omului și a societății civile. București: MEC, 2006.
2. Schopflin G. "Aspects of Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe", Transition, vol. 2, no. 24, 1996.
3. Dungaciu D. Cristea D. Istoria drepturilor omului și a societății civile. București: MEC, 2006.
4. Schopflin G. "Aspects of Language and Ethnicity in Central and Eastern Europe", Transition, vol. 2, no. 24, (29 November 1996).
5. Ibidem.
6. Ibidem.

Resurse Web:

1. Schopflin G. Societate civilă, etnie și stat. O relație cu trei elemente. (Civil society, ethnicity and state. A relationship with three elements), [citat 29.12.22]. Disponibil: <https://revistapolis.ro/societate-civila-etnie-si-stat-o-relatie-cu-trei-elemente/>.